

Erdélynek hagyományosan inkább elbeszélői és krónikásai voltak, mint költői, mintha a történelem ismétlődő kihívásai állítottak volna mindig új feladatot az elbeszélő tehetség elé. Az erdélyi emlékirat-irodalom a magyar regény egyik fontos forrását és mintáját jelenti, s kétségtelen, hogy az erdélyi magyarság önismerete és történelmi tudata többnyire ezekben az emlékiratokban kapott máig érvényes kifejezést. Ennek az elbeszélői hagyománynak a révén fejlődött ki a huszadik századi erdélyi magyar irodalom mély valóság- és emberismerete, biztos történelmi tudata, romantikus motívumokkal színezett realista ábrázolóképesége és tragikus jellegű írói mentalitása. Ez az elbeszélő hagyomány formálta az erdélyi magyar próza arculatát a húszas években, a transzilvanista irodalom kifejlődése idején. A transzilvanista irodalom a kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság nemzetiségi tudatának és közösségi önérzetének megalapozására törekedett. A romániai magyarságnak olyan politikai és történelmi ideológiára volt ugyanis szüksége, amely nemzeti fennmaradásának és fejlődésének biztos támaszát jelenti, egyszersmind megalapozza az egyetemes magyarsággal és az államalkotó román néppel kialakítandó kapcsolatait.

Kós Károly írói munkássága azért bír rendkívüli fontossággal, mert egyrészt igyekezett megteremteni ezt a sajátos történelmi és politikai ideológiát, másrészt erdélyisége révén olyan színes, ízes és egyben a valóságot alapjaiban kimondó hangon szólalt meg, amely egy újfajta nyelvet hozott a magyar irodalomba.

Szépirodalmi munkássága nem terjedelmes. Két regényt, két kisregényt, két színdarabot és néhány elbeszélést írt mindössze, eltekintve első, 1909-ben megjelent verses kísérletétől: az *Attila királyról ének* című maga illusztrálta elbeszélő költeménytől. Szépirodalmi műveiben a történelmi érdeklődés, az erdélyi hagyományok élesztésének szándéka vezeti. Írásait a mozgalmas, cselekményes, aprólékosan részletező, áradó mesélőkedv jellemzi. Stílusa erdélyi zamatú, nyelve balladásan szaggatott, drámai.

Az Erdély kövei (1922) és az Erdély (1929) című, linometszetekkel gazdagon illusztrált könyvei, a Varjú-nemzetség (1925) című regénye, a Budai Nagy Antal (1936) című színjátéka és több más alkotása is az erdélyi öntudatot ápoló transzilvanizmus jegyében született.

Az erdélyi gondolat kikristályosodásának bizonyosságáról olvashatunk az alábbiakban: „...ez nem más, mint az a másíthatatlan valóság, mely Erdélyt zárt földrajzi egységgé tette: az a népi és kulturális egymásrahatás, mely ezen a zárt területen az idők folyamán egymásra hatott, és az az ezerszázados történelem, mely külön való és más volt, mint az Erdélyen kívüli népek és területek története, amely a maga különvalóságával örök időkre és kitörölhetetlenül véste bele

magát minden erdélyi ember lelkébe. Ez a külön való föld, ez a külön való história tette külön erdélyivé a mi gondolkozásunkat, pszichénket, és lehet ez jó, avagy rossz, lehet ez előny, avagy akadályozó teher rajtunk, mi mások nem lehetünk, és amit csinálunk, az más nem lehet, mint amilyen” (Erdélyi gondolat). Az erdélyi gondolkodásmódra, az erdélyi gyökerekre, mint megkülönböztetett származási helyre többször is utal a műveiben: „Napkeletről jöttem a nagy hegyek, zúgó fenyvesek és kis faluk világából, ahol még álmodnak a szűkszavú kemény magyarok csudás álmokat, ahol még mesélnek fehér hajú vén nótafák nagy régi időkről, elmúlt világról, elporladt emberekről [...] Ott, Erdélyországban.” (Az én világom, 1909.)

1924-ben jelenik meg egyik főműve, a *Varjúnemzetség* című krónika, melyben a 17. század egyszerű embereinek életét ábrázolja, nehéz tusakodásukat a környezettel, a sovány erdélyi földdel. Cselekménye Kalotaszegen játszódik: Valkón, Monostoron és fent a havasban, a Pojánán, a Talharu sziklái alatt fekvő hegyi legelőn. Kós Károly a havasi élet köré valósággal romantikus mítoszt rajzol, s ez a mitizáló szándék a regény ideológiájában és poétikájában egyaránt megjelenik. A Kalotaszeg múltját idéző regény az erdélyi hanyatlás okait is bemutatja. Ezt a Bethlenes és a Rákócziak hatalmi versengése révén mutatja be. Művének legfőbb eszmei üzenete az, hogy az erdélyi ember maradjon hűséges szülőföldjéhez, kulturájához és hagyományaihoz. A szülőföld és hagyomány iránt érzett hűség mellett az erdélyi népek összefogásának gondolatát is kifejezi a regény.

1934-ben *Az országépítő* című regényét adja ki. István király története mindig is szimbolikus erővel bírt: a semmiből országot építő erső kezű uralkodót vagy szent királyt, a hit felkent bakjnokát egyaránt beleláthatta az alakjába az utókor. Az író István király tragédiáját láttatja első sorban: a kötelesség áldozatként mutatja be István életét. A könyv két szempontból is érdekes olvasmány: egyrészt - viszonylag- hűségesen végigkíséri István uralkodásának főbb állomásait, kerek élettörténete ír. Másrészt viszont Kós prózája magába olvasztja a székely népballadás stílusvilágát, a magyar irodalomban páratlan módon, sűrített, szaggatott mondatokban, képszerűen idézi fel a pogányságból a kereszténységbe átlépő Magyarország érdekességét, forrongó hangulatát.

1926–27 táján Sipos Domokos egy kéziratoss novellájában találkozik először Kós Károly írói pályája másik főművének témájával. A Kalotaszegen 1437-ben lángrollobbant parasztfelkelés megmozgatja képzeletét, kisregényt ír a történetről, és önálló darabként beilleszti *Kalotaszeg* című munkájába.

1936-ban, az ötszázadik évfordulót megelőző évben pedig drámai formába önti *Budai Nagy Antal* históriáját. Az elbeszélés az események hű ábrázolása, a dráma azonban minden jószándéka, az akkori viszonyok között humánus és haladó mondanivalója ellenére nem sikerült hiánytalanul. Itt is nagy erénye a mértéktartóan archaizáló és népies nyelv, és egy-egy jelenet igaz, megkapó drámaisága. Az egész darab koncepciójának önkényessége azonban megbosszulja magát, mert megbontja a dráma egységét, fellazítja szerkezetét, valószínűtlen helyzeteket, funkció nélküli szereplőket eredményez, végül pedig visszajára fordítja a népi rokonszenv szülte eszmeiséget is. Kós Budai Nagy Antalban, drámája hőisében nem a történelemből ismert harcost, a kezében karddal eleső parasztvezért ragadja meg, hanem egy mártírsorsra ítélt "békességes" reformert, aki két tűz közé szorulva, saját feldühödött híveinek áldozata lesz. Transzilvanista világnézetének visszavetítése a múltba megfosztja az író a kiélezett jelleme és helyzetek ütközésétől, vagyis a drámaiság elengedhetetlen feltételeitől, és ennek következtében az utolsó felvonás, Budai Nagy Antal halála, nem a tragédia betetőzésének, hanem véletlen balesetnek hat a néző szemében. Bár a darab nem hibátlan alkotás, mondanivalóját sűrítő nemes zárómondata: "Ami igazság volt, az nem hal meg bizonyára ..." érvényes Kós Károly írói és egyéb irányú tevékenységének nem jelentéktelen hányadára.

Írói munkája mellett irodalomszervező tevékenysége is említésre méltó. Kádár Imrével, Ligeti Ernővel, Nyirő Józseffel, Pál Árpáddal és Zágoni Istvánnal közösen létrehozza az Erdélyi Szépmíves Céh betéti társaságot, amely működése húsz éve alatt 166 művet jelentetett meg, megteremtve általa az erdélyi magyar irodalmat. Az 1924-ben kiadott felhívásukban utalnak arra, hogy „tartalomban csak értékeset és jót, külsőben csak szépet és művészt” nyújtanak, bizonyítva azt, hogy „lehet és tudunk Erdélyben is és ma is igazi irodalmat megfelelő művészi formában adni”.